

Anaforische middelen voor topicverschuiving

Jacqueline van Kampen*

Abstract

Third person pronouns that require an antecedent beyond their immediate clause build discourse coherence. There are two kinds of such pronouns in Dutch, *p*(ersonal)-pronouns and *d*(emonstrative)-pronouns. They make different contributions to the discourse coherence and the present paper deals with that difference. The *d*-pronouns have an obviative effect. That is, they have an antecedent restriction. They require a non-topic from the preceding sentence as its antecedent in order to introduce it as the topic of the new sentence. The result is that *d*-pronouns function as a topic-shifting device. The *p*-pronouns, by contrast, do not impose such a restriction on their antecedent, nor do they have the ensuing topic-shifting function. The topic-stating function of *d*-pronouns finds its origin in early child language, where the *d*-pronoun indicates a referent that is salient in the speech situation: “see pointing gesture or gaze of me speaker”. In later child language the topic-stating function is extended to the linguistic discourse: “or listen to the preceding focus constituent”. A comparison of the topic-stating devices in German, French and Italian leads me to reject Ariel’s (1990) accessibility hierarchy for anaphoric pronouns.

1 Inleiding

Het Nederlands heeft verschillende soorten zelfstandig gebruikte voornaamwoorden die elk op een andere manier terugverwijzen naar een antecedent, zoals wederkerende voornaamwoorden (*zich, zichzelf*), 3^e persoon persoonlijke voornaamwoorden (*hij/ie, hem/'m, zij/ze, haar/d'r, het/'t, er*), en aanwijzende voornaamwoorden (*die, dat, daar*). De laatste twee groepen voornaamwoorden zal ik in het vervolg onderscheiden als *p*-pronomina en *d*-pronomina.

Zowel *p*-pronomina als *d*-pronomina kunnen een verband leggen tussen opvolgende zinnen dankzij een relatie met een antecedent, maar ze doen dat onder andere voorwaarden en met een andere functie. Zie het voorbeeld in (1), waarin de anaforische verwijzing naar een antecedent is aangegeven met subscripts.¹ Het gebruik van accenten (a' a'') in de voorbeeldnummering geeft opeenvolgende zinnen in de discourse aan.

- (1) _{topic}[De kleine beer]_i zag op de zolder _{focus}[een meisje]_m.
 a _{topic}*Die*_m had *hij*_i nog nooit gezien.
 a' *Ze*_m lag in zijn bedje. *Ze*_m sliep.

* UiL OTS Universiteit Utrecht, NWO project 360-70-290. Contact: J.vanKampen@uu.nl. Dit artikel is gebaseerd op twee lezingen, gepresenteerd op de DGfS in Siegen (28-02-2007) en op de Derde Dag van de Nederlandse Zinsbouw in Amsterdam (30-10-2009). Ik ben met name Hans Broekhuis, Jacqueline Evers-Vermeul, Gertjan Postma en een anonieme NT-beoordelaar dankbaar voor uitvoerig commentaar.

¹ Hoewel *d*-pronomina niet gespecificeerd zijn voor semantisch geslacht, wordt in het gesproken Nederlands vaak *die* gebruikt wanneer het antecedent levend is (in (1) [*het meisje*]_m. *Die*_m...; zie Verhoeven (1990), Audring (2006: 90-98, tabel 2).

Het *d*-pronomen *die*_m is de topic in (1a'). Daarmee geeft *die* een topicverschuiving aan ten opzichte van de voorafgaande zin. Het *p*-pronomen *ze*_m in (1a') heeft dat effect niet. In dit artikel zal ik een analyse geven van de keuze tussen beide pronomina en beargumenteren dat *d*-pronomina een referent expliciet markeren als topicsteller.

Het feit dat juist *d*-pronomina topicstellende anaforen zijn in het Nederlands is niet toevallig. De functie van het *d*-pronomen als topicstellend middel vindt zijn oorsprong in de kindertaal. In de vroege Nederlandse kindertaal markeert het *d*-pronomen de referent als prominent in de spreesituatie: “zie het gebaar of de blik van de spreker”. In de latere kindertaal met discourse-antecedenten wordt ‘prominente referent’ uitgebreid met “of beluister de laatst voorafgaande focusconstituent”. Dan pas (met de discourse-referentie) verschijnen *p*-pronomina als topicneutrale verwijzers. Ik zal dat laten zien aan de hand van corpusonderzoek in paragraaf 2. Het onderscheid tussen verwijzing naar een referent in de spreesituatie versus verwijzing naar een eerder genoemde referent zal ik aanduiden met ‘situatie-deixis’ versus ‘discourse-deixis’.

Het gebruik van *d*-pronomina en *p*-pronomina is een verre van marginale kwestie. Een gewoon verhaaltje zit boordevol met verwijsmiddelen en verwisseling van *d*-pronomina en *p*-pronomina heeft heel verkeerde gevolgen voor de begrijpelijkheid, zoals het voorbeeld in (2) en de verwisselingen in (3) laten zien.²

- (2) [De kleine beer]_i ging de trap op [naar de zolder]_k. **Daar**_k zag *hij*_i [een meisje]_m. *Hij*_i was stomverbaasd. **Die**_m had *hij*_i nog nooit gezien. *Ze*_m lag zo maar in zijn_i bedje. *Ze*_m sliep.
- (3) [De kleine beer]_i ging de trap op [naar de zolder]_k. **Er**_k zag **die*_i [een meisje]_m. **Die*_i was stomverbaasd. **Haar*_m had **die*_i nog nooit gezien. **Die*_m lag zo maar in *zijn*_i bedje. **Die*_m sliep.

Er zijn twee extra eigenschappen die het *d*-pronomen onderscheiden van het *p*-pronomen. Het *d*-pronomen heeft een antecedent-restrictie en een plaats-restrictie. Het antecedent is de voorafgaande focus en het *d*-pronomen zelf staat in zinsinitiële positie. Deze twee eigenschappen zullen hieronder kort worden omschreven en in paragraaf 3 verder worden toegelicht.

Ten eerste moet het *d*-pronomen de voorafgaande focusconstituent als antecedent nemen. In (1) is dat [*een meisje*]_m. De topic van de voorafgaande zin [*de kleine beer*]_i kan in (1) geen antecedent voor *die* zijn (afgezien van contrastieve nadruk).³ Het *p*-pronomen is niet beperkt door een focus- of topicstatus van het antecedent. Het hoeft evenmin zijn antecedent in de voorafgaande zin te hebben. Het *p*-pronomen is de echt vrije anafoor.

Er is veel variatie in het gebruik van de termen ‘focus’ en ‘topic’, zie De Swart & De Hoop (1995), en daarom licht ik mijn gebruik van deze termen kort toe. Het volstaat hier de notie ‘focus’ te definiëren als ‘prosodisch prominent’ in de ruime zin van niet-

² Het plaatsadverbium *daar* in (2) functioneert eveneens als topicverschuiver. De huidige analyse beperkt zich tot *d*-pronomina (*die*, *dat*, *daar*).

³ Reinhart (2004) stelt eveneens dat *d*-pronomina geen discourse-topic als antecedent kunnen hebben. Zij baseert haar analyse op de eigenschappen van *deze* en *diens*. Het gebruik daarvan is geschreven taalgebruik. Ik laat deze nogal formele opties hier buiten beschouwing. Zie voor *deze* ook Comrie (2000) en voor *diens* Postma (1983). Naar mijn weten is Postma (1983) de eerste die een analyse geeft van de verschillen tussen een *d*-pronomen (*diens*) en een *p*-pronomen (*zijn*).

contrastief zinsaccent; zie Steeman (1991). Dat neutrale zinsaccent valt gewoonlijk binnen het predicaat op het meest rechtse zinsdeel. De notie ‘topic’ kan worden gekarakteriseerd als “what the sentence is about” (Reinhart 1981). ‘Aboutness’ is, zoals Reinhart opmerkt, op zich te intuïtief. Uiteraard gaat een zin over alle referentiepunten die in die zin genoemd worden. De kwalificatie ‘topic’ moet dan zeggen dat een van de referentiepunten een extra waarde heeft met grammaticaal een extra markering. Die extra markering, de topicmarkering, geeft aan dat het zinsverband als geheel (de A-structuur) speciaal gaat over het gemarkeerde element, de topic. De toegevoegde topicmarkering kan men een A-bar-markering noemen. Ze tilt het gemarkeerde element even buiten het gewone zinsverband. Met A-bar verwijst ik dus eerder naar functie t.o.v. de zin als geheel dan naar een positie, zoals in de generatieve grammatica gebruikelijk is. A-bar gemarkeerde elementen kunnen een speciale positie innemen of klemtoon krijgen, maar dat is een kwestie van taalspecifieke implementatie.

De syntactische topicmarkeringen zijn taalspecifiek. Ik stel voor dat in V2-talen als het Nederlands ‘topic’ beperkt is tot het eerste referentiële argument in de *begingroep*. Daarbij laat ik duidelijk contrastief bedoelde constructies even buiten beschouwing als een geval apart. De notie ‘begingroep’ is van Paardekooper. De begingroep omvat de eerste positie van de zin (die ik zal aanduiden met de aan de generatieve grammatica ontleende SpecCP), het voegwoord of finiete werkwoord, het geïnverteerde subject en de onbeklemtoonde *p*-pronomina (Paardekooper 1986: 34).⁴ Ik merk daarbij het volgende op. De plaatsing van een element in SpecCP kan een topicverschuiving aan geven. Zonder topicverschuiving blijft de ‘aboutness’ van de voorafgaande zin gehandhaafd. Er kan dan aan gerefereerd worden door een *p*-pronomen dat zich al dan niet in SpecCP bevindt. Het is mijns inziens uitsluitend het expliciet topicstellende *d*-pronomen in SpecCP dat de aboutness verschuift.

Het *d*-pronomen moet in het Nederlands in de zinsinitiële positie staan. Een gevolg van deze plaatsrestrictie is dat het *d*-pronomen niet binnen zijn eigen zin door een antecedent gebonden kan worden. Een *p*-pronomen kan dat juist weer wel, zie (4).

(4) a [De beer]_i /[Iedere beer]_i dacht dat *hij*_i/**die*_i zijn pap had opgegeten.

Het *d*-pronomen is de zinstopic met (A-bar) bereik over de volzin waarin het staat. In (4a) staat *die* niet in zinsinitiële positie (SpecCP) en daarom is *die* in (4a) ongrammaticaal. Het *p*-pronomen kan functioneren zonder SpecCP/A-bar en is daarom in (4a) wel grammaticaal. Het *p*-pronomen is als A-pronomen niet afhankelijk van een topicfunctie en is daarom in (4a) wel grammaticaal.

Het *d*-pronomen in SpecCP schept een nauwe band tussen twee opeenvolgende zinnen, zie (5). Voorbeelden (5a,b,c,d) zijn alternatieve discourse-varianten elk bedoeld als direct volgend op (5).

- (5) [De kleine beer]_i vond in zijn bed [een meisje]_m
a	<i>Die</i> _m wilde <i>hij</i> _i niet wakker maken.	(topic <i>d</i> -pronomen)
b	<i>die</i> _m <i>hij</i> _i niet wakker wilde maken.	(relatief <i>d</i> -pronomen)
c	en <i>die</i> _m wilde <i>hij</i> _i niet wakker maken.	(topic <i>d</i> -pronomen)
d	Dat meisje, <i>die</i> _m wilde <i>hij</i> _i niet wakker maken.	(topic <i>d</i> -pronomen)

⁴ Paardekooper (1986) noemt ter plekke de *d*-pronomina niet.

Er is een grammaticale verwantschap tussen (5a) en (5b), ook al vormt (5a) een onafhankelijke zin en fungeert (5b) als relatieve bijzin bij het nomen [*een meisje*]_m. Een vergelijkbaar verband verschijnt ook in de zogenaamde ‘V2 relatief’ in (5c) (Zwart 2005), en de linksdislocatie-constructie in (5d) die eveneens een topicverschuiving aangeeft (Frey 2004: paragraaf 5.3).⁵ In alle varianten in (5) heeft het *d*-pronomen de zinsinitiële plaatsrestrictie. Eveneens is er een lokale antecedentrestrictie. Voor het topicstellende *d*-pronomen bevindt dat antecedent zich buiten de volzin waarin het functioneert als topicsteller.

Er zijn een aantal probleemgevallen voor mijn analyse van het Nederlands. Soms kan het *d*-pronomen een zinsinterne positie innemen. In paragraaf 5 probeer ik daar een verklaring voor te vinden.

2 Topicstellende anaforen en taalverwerving

Topicstellende middelen variëren naar gelang het taaltype. Germaanse V2-talen gebruiken allemaal een *d*-pronomen in SpecCP om topicverschuiving aan te geven. Zo zijn er voorbeelden van *d*-pronomina te vinden in het Nederlands (Haeseryn et al. 1997: par. 5.6.3.3.1, Van Kampen 1997: 92ff, 2004, Comrie 2000), in het Duits (Weinrich 1993, Drosdowski et al. 1997: 289, Zifonun et al. 1997, Diessel 1999, Bosch et al. 2007, Weinert 2007), en in het Zweeds (Mörnsjö 2002). De Duitse studies in Zifonun et al. (1997), Bosch et al. (2007) en Weinert (2007) spreken van ‘preferenties’ van het *d*-pronomen voor de niet-topic referent of van ‘vermijding’ van de discourse-topic referent. De E-ANS (Haeseryn et al. 1997: par. 5.6.3.3.1) spreekt eerst van preferenties, maar stelt in dezelfde paragraaf, voor mijn gevoel terecht, dat het *d*-pronomen uitgesloten is wanneer de topic niet verschuift. De zinsinitiële SpecCP-eis en de relatie met het V2 taaltype wordt door bovenstaande studies meestal niet genoemd (maar zie Van Kampen 1997, 2004).

De mogelijkheid van een *d*-pronomen bestaat niet in de Romaanse talen. In geval van topicverschuiving hebben de Romaanse talen ‘Clitic Left Dislocation’ (CLLD) tot hun beschikking (Givón 1983, Lambrecht 1994).⁶ Het Franse fragment in (7), analoog aan het Nederlandse fragment in (6), laat dat zien.

- (6) [Le petit ours]_i grimpa l’escalier jusqu’[au grenier]_k. ***Là***_k, *il*_i vit [une jeune fille]_m. *Il*_i était stupéfait. ***Elle***_m/[***cette fille***]_m, *il*_i ne *l*_m’avait jamais vu. *Elle*_m s’était couchée sur le petit lit. *Elle*_m dormait.

⁵ Vergelijk ook de zogenaamde ‘relatieve aansluiting’ in het Latijn (Kühner & Stegmann 1912: 498). Ook hier lijkt topicmanipulatie dezelfde rol te spelen in discourse-verband en relatieformatie.

- (i) Livius (boek XIII, 33)
 legatosque_k ad Hannibalem misit. *Qui*_kegressi sunt.
 En gezanten naar Hannibal zond hij. RelProvan boord gegaan zijn.
 ‘En hij zond naar Hannibal gezanten. Diezijn van boord gegaan.’

⁶ Linksdislocatie komt ook voor in de Germaanse talen, zie (5d), maar is daar een meer gemarkeerde constructie.

De eerste stappen van verwerving vertonen al de invloed van het taaltype. Nederlandse kinderen jonger dan 2-2½ jaar gebruiken voor de 3^e persoon wel de *d*-pronomina van de V2-taal, zie (7a), maar nog geen *p*-pronomina. Franse kinderen gebruiken in eerste instantie gedислоceerde NPs gedubbeld door een clitic (CLLD) voor topicstelling, zie (7b). Pas later verschijnen de enkelstaande clitics in de Franse kindertaal. Die worden dan gebruikt als topicneutrale verwijzers voor discourse-referentie.

- (7) a Nederlands (bij plaatjes kijken)
 Oehoe, uilen oppe dak. (Sarah 2;1.10)
Deze hoefe niet oppe dak. (wijzend naar een vogel in de struiken)
 b Frans (bij plaatjes kijken)
Crocodile, **il** mange. (Grégoire 1;9.28)

In eerste instantie gebruikt het kind de pronomina in (7) alleen voor situatiegebonden topicstelling.⁷ Een aanwijsgebaar of blik in de spreek situatie maakt een referent het gespreksonderwerp. De topicstellende middelen in de vroege kindertaal zijn dezelfde middelen die later in de volwassen taal een topicverschuiving aangeven. De elementen voor situatie-deixis (*d*-pronomina, CLLD) gaan dan ook gebruikt worden om een nieuwe topic aan te geven. Die nieuwe topic verwijst dan naar de focus van de voorafgaande zin. Dat is het geval voor zowel het Nederlands, als het Frans, als het Engels, ook al zijn de grammaticale middelen voor topicstelling op zich behoorlijk anders. De overgang van situatiegebonden naar discourse-gebonden taal kan gekarakteriseerd worden als de overgang van ‘vroege kindertaal’ naar ‘latere kindertaal’, namelijk nog niet/al wel grammaticale markering van referentie. Deze overgang heeft gewoonlijk plaats voor het derde jaar.⁸ Ter illustratie zal ik hier kort iets zeggen over de ontwikkeling van anaforische middelen in de spontane spraak van één Nederlands kind (Sarah, Van Kampen corpus CHILDES, MacWhinney 2006). Voor de ontwikkeling in de Franse kindertaal, zie Van Kampen (2004).

2.1 Topicstellende pronomina in de Nederlandse kindertaal

De hier volgende analyse van de ontwikkeling bij Sarah is gebaseerd op 28 opnames van drie kwartier elk tussen Sarahs 80ste en 156ste week (1;6-3;0). De eerste periode tot week 120 laat het gebruik zien van de deictische, situatiegebonden 1^e en 2^e persoon *p*-pronomina en het gebruik van demonstratieve pronomina. In de 12 opnames tot week 120 zijn er geen anaforen aangetroffen die refereren aan de talige context. Sarah maakt in die periode nauwelijks gebruik van 3^e persoon *p*-pronomina en geen enkel gebruik van het *d*-

⁷ Zie Lyons (1979), Atkinson (1979), Hickmann (1982, 2003), Schaeffer (1997).

⁸ Deze visie wordt ondersteund door experimentele resultaten in De Cat (2009). Zij toont aan dat Franse peuters van 2;6-3;3 al de nodige discourse-competentie bezitten om gegeven topics en nieuwe topics van elkaar te onderscheiden. Wittek & Tomasello (2005) laten zien dat kinderen van 2½ jaar gevoelig zijn voor referenten die in de vorige zin geïntroduceerd waren, maar dat jongere kinderen daar nog niet gevoelig voor zijn. Hun bevindingen zijn gebaseerd op een uitlokkingsstaak met Duitstalige kinderen.

pronomen als een anafoor teruggrijpend op een talig antecedent. De referent van het *d*-pronomen is altijd aanwezig in de situatie. Zie de voorbeelden in (8).⁹

- (8) Anaforische pronomina: ondersteund door een gebaar
- a (bij het spelen met ‘Memory; er past een kaart niet) (week 107/2;0.17)
Sarah: **Die** kan niet meer.
 - b (kijkend naar een plaatje) (week 116/2;1.10)
Sarah: Oehoe, uilen op het dak.
Moeder: Ja, twee uilen op het dak.
Sarah: **Deze** hoefde niet op (h)et dak.

Het overvloedige gebruik van *d*-pronomina in de vroege Nederlandse kindertaal is ook opgemerkt door Haegeman (1996) voor Hein (Utrecht corpus CHILDES). De eerste *d*-pronomina verschijnen als expliciete topicstellers in korte zinnetjes voor het tweede jaar, bij Sarah vanaf week 96.¹⁰

De tweede periode begint rond week 120. Bijna al Sarahs zinnen hebben op dat punt een markering met finiet werkwoord gekregen (Van Kampen 1997). Pas dan begint Sarah met enige regelmaat lidwoorden bij nomina te gebruiken. Zie grafiek B in Figuur 1.¹¹ Grafiek C in Figuur 1 geeft het groeiend gebruik aan van 3^e persoon *p*-pronomina als onderscheiden van situatiegebonden *d*-pronomina. De laatste zijn aangegeven met de zwarte pijl A onder het diagram. Het parallelle verloop van B en C binnen dezelfde periode laat zien dat de verwerving van lidwoorden en de verwerving van 3^e persoon *p*-pronomina nauw verwant zijn. Het betreft beide de verwerving van referentiedragende elementen.¹² Dit past mooi bij een gebruikelijke veronderstelling in de generatieve taalkunde dat pronomina en lidwoorden tot eenzelfde categorie D(eterminer) behoren. Argumenten dat lidwoorden en 3^e persoon *p*-pronomina gelijktijdig worden verworven zijn ook aangedragen door Hoekstra & Hyams (1995) en Schaeffer (1997) voor andere Nederlandse kinderen.

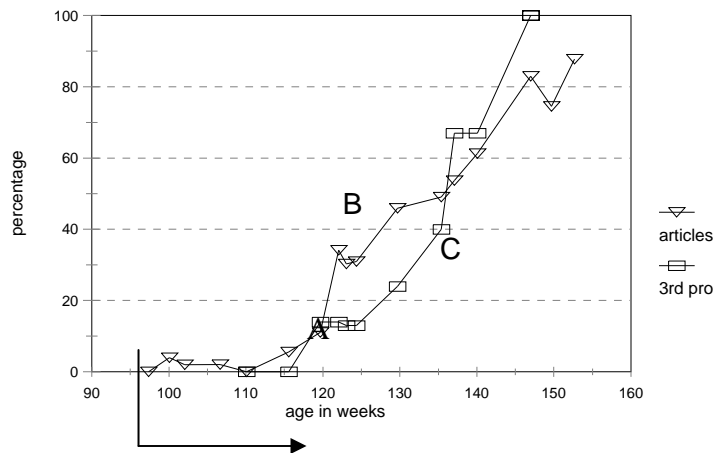
⁹ De demonstratieve pronomina verschijnen ook in zinnen zonder finiete vorm (‘root infinitives’). Onder de zinnen met een finiete vorm waren er 50 met een demonstratief, allemaal met een referent in de situatie. Presentatieve zinnen (*dit is beer*) zijn niet in de telling meegenomen.

¹⁰ Tussen week 96-116 zijn er 442 demonstratieve pronomina geteld.

¹¹ Omdat het gebruik van lidwoorden in het Nederlands niet altijd verplicht is, zijn voor grafiek B in Figuur 1 alleen die nomina geteld waar een lidwoord verplicht is (telbare enkelvoudige nomina en bepaalde meervoudige nomina). Voor die subset geven de meetpunten in B als percentage de breuk weer van het aantal nomina (NPs) gemarkeerd met een D(eterminer) t.o.v. alle nomina (met en zonder D(eterminer)), en dat per file (<[+D(eterminer) NP]/[±D(eterminer) NP]).

¹² Het tellen van de *p*-pronomina levert weer een ander soort probleem op. Het gebruik van *p*-pronomina in enkelvoudige zinnen is vrijwel altijd een optie en de frequentie van talige discourse-anaforen varieert met het type van gesprek. Daarom heb ik voor grafiek C een andere normering moeten gebruiken. Het percentage gepronominale NPs van het kind is nu vergeleken met het percentage gepronominale NPs bij de moeder. Elk meetpunt van grafiek C in Figuur 1 geeft daarom aan voor welk percentage het kind gelijk komt met de verhouding van pronominale referentie bij de moeder, beide t.o.v. het gehele aantal referenties (pronominaal en nominaal). De vergelijking heeft dus betrekking op de verhouding 3^e persoon *p*-pronomina/alle D-markeringen bij het kind en dezelfde verhouding bij de moeder.

Figuur 1: Sarahs groei van lidwoordgebruik en 3rd p. *p*-promonina (Van Kampen 2004).

Pijl A: *d*-pronomina (442 voorkomens tussen week 96-116)

Grafiek B: lidwoorden bij nomina (vanaf week 116)

Grafiek C: 3^e persoon *p*-promonina (vanaf week 120)

Figuur 1 laat in ieder geval zien dat situatiegebonden *d*-pronomina eerder gebruikt worden dan lidwoorden en 3^e persoon *p*-promonina. Een kwalitatieve studie van Sarahs uitingen toont aan dat deze *p*-promonina functioneren zonder topicverschuiving. Tegelijkertijd begint het *d*-pronomen *die* na week 120 ook gebruikt te worden als topicverschuivend *d*-pronomen in de discourse. Het verwijst dan naar de focus in de voorafgaande zin, soms zonder dat de referent in de spreek situatie aanwijsbaar is. Het topicverschuivend *d*-pronomen staat dan in SpecCP-positie. Immers, de plaatsing van het finiete werkwoord in tweede positie is al door Sarah verworven met week 120. Daarmee heeft de begingroep, inclusief de specifieke zinsinitiële positie (SpecCP), vorm gekregen en dat heeft de taal van het kind structureel veranderd. Er is nu in bijna alle zinnen een begingroep aan te wijzen. Het kind kan daardoor het grammaticaal gemarkeerde verschil zien tussen twee soorten van referentie, de topicstellende referentie van de *d*-pronomina die een (A-bar) zinsfunctie hebben en de gewone referentie die alleen maar een functie heeft als argument in het predicaat (A-functie). Die oppositie (A/A-bar) wordt nu verworven. Dat is mijns inziens het wezenlijke keerpunt. De kindertaal gaat hier over van situatiegebonden uitingen (vroeg kindertaal) naar discourse-gebonden uitingen (latere kindertaal). Zie de voorbeelden in (9) en (10).

- (9) (over het (niet aanwezige) zoontje van de oppas) Sarah, week 150/2;10.18
- a Sarah: Tim_i kan nog nie(t) lopen. (Tim_i = topic)
 - b moeder: Kan Tim_i nog niet lopen? (Tim_i = topic)
 - c Sarah: Nee, *hij*_i is nog klein. *Hij*_i heef(t) voetjes. (topichandhaving)
- (10) (over Sarahs trui) Sarah, week 140/2;8.6
- a moeder: Nou doen we [de trui]_i weer aan, hoor. ([de trui]_i = focus)
 - b Sarah: Nee, **die**_i wil ik niet aan. (topicverschuiving)
 - c Sarah: *Hij*_i is niet droog. (topichandhaving)

Tijdens de Derde Dag van de Nederlandse Zinsbouw (30-10-2009) rezen er bij (10) niet geheel onterechte protesten uit de zaal: (i) De klemtoon bij de moeder zal op *aan* vallen, niet op *trui*; (ii) de trui zal in de situatie aanwezig zijn en Sarah maakt dan met blik/gebaar (en *d*-pronomen) *de trui* tot topic; (iii) Sarah negeert in haar antwoord de focus *aan* van haar moeder. Het is echter misschien beter te stellen dat het predicaat *de trui aan* focus is (Hans Broekhuis pc) en dat Sarah met *die*_i de topic stelt dankzij het referentiële element *de trui*_i in de focus (*de trui aan*) van (10a). Het *d*-/*p*-mechaniek blijft met het oprekken van de focusconstituent passen in mijn eerdere analyse. De referentiereeks in (10) toont ‘focus-topicverschuiving-topichandhaving’: [*de trui*]_i–*die*₁–*hij*_j. Een indrukwekkende prestatie voor een 2½ jarige. Wanneer de pronomina verwisseld zouden worden, is het resultaat niet meer juist. Vergelijk de exercitie in (3).

Er wordt wel eens opgemerkt dat kinderen nogal wat fouten maken met het gebruik van pronomina (Avrutin 1999). Ze hebben moeite het gezichtspunt van de hoorder in acht te nemen. Een kleuter kan bijvoorbeeld naar binnen rennen met de mededeling “*Mam, hij heeft me een klap gegeven*”. De alwetende moeder wordt geacht zonder context te begrijpen wie ‘*hij*’ is. Dat is een cognitieve inschattingfout van de kleuter, maar wettigt niet de conclusie dat hij het grammaticale mechaniek van ‘focus–topicstelling–topichandhaving’ op zich niet zou beheersen.

2.2 Taaltypes en topicstellende anaforen

Alles bij elkaar genomen gebruikt vroege kindertaal situatiegebonden anaforen ‘topicstellend’, om de topic van elke zin aan te geven. In het Nederlands, en in V2-talen in het algemeen, zijn dit demonstratieve pronomina en juist geen persoonlijke pronomina. De vroege Engelse kindertaal, een niet-V2 SV_{fin}O-taal, gebruikt wel emfatische persoonlijke pronomina en juist geen demonstratieve pronomina (Campbell et al. 2000, Van Kampen 2006: 218).¹³ De vroege Franse kindertaal, ook een SV_{fin}O-taal, gebruikt alleen CLLD, een geadjungeerde NP gedubbeld door een clitisch pronomen (De Cat 2002, 2004, Van Kampen 2004). Die gedubbelde clitics zijn er eerder dan de enkelvoudige. In beide taaltypen, V2 en (niet-V2) SV_{fin}O, gaat het gebruik van topicstellende en situatiegebonden pronomina vooraf aan het gebruik van pronomina die niet topicstellend zijn: in het Nederlands de 3^e persoon *p*-pronomen, in het Frans de enkelstaande clitics.

Er vallen twee dingen op. Ten eerste, het invoeren van de niet-topicstellende pronomina valt samen met het verschijnen van lidwoorden.¹⁴ Zowel de lidwoorden als de 3^e persoon *p*-pronomen/clitics hebben referenten die voorondersteld zijn, hetzij door de spreek situatie, hetzij door de voorafgaande discourse. Ten tweede, de functie van de topicstellende anaforen die eerst situatiegebonden waren breidt zich tegelijk met de opkomst van het lidwoord uit. Het *d*-pronomen kan niet alleen de situatieaanwezige

¹³ Het (niet-V2) Engels heeft geen *d*-pronomen als de andere Germaanse talen, maar ook geen zwakke en sterke pronomina als de Romaanse talen. Het Engels gebruikt beklemtoonde pronomina om topicverschuiving aan te geven. Het demonstratieve pronomen *that* in zinsinitiale positie is geen anaforisch pronomen, maar geeft eerder een ‘state of affairs’ aan (Mikkelsen 2005).

¹⁴ Dat geldt ook voor het Frans. Zie Van Kampen (2004) voor een analyse.

referent als topic stellen, maar ook de referent die prominent was als focus in de voorafgaande zin.

3 De Germaanse *d*-pronomina

Topicstellende anaforen vertegenwoordigen een specifieke vorm van discourse-binding. In onderstaande subparagrafen zal ik laten zien dat het topicstellend *d*-pronomenen een A-bar-anafoor is met de volgende eigenschappen.

- (11) a *Zinsfunctie*
Het *d*-pronomenen stelt expliciet de nieuwe zinstopic.
b *Zinspositie*
Het *d*-pronomenen staat zinsinitieel (SpecCP).
c *Discourse-gevoelig*
Het *d*-pronomenen zijn antecedent
- moet in de voorafgaande zin liggen.
- is een niet-topic in focuspositie.

Via deze eigenschappen wordt met syntactische middelen het effect van topicverschuiving bereikt. De restricties in (11c) zijn een geval van ‘obviatie’ (een structureel vastgelegd antecedentrestrictie).

3.1 *Zinsfunctie van het d-pronomenen*

De ‘aboutness’ topic is door mij voor V2-talen positioneel gekenmerkt als het eerste referentiële argument in de *begingroep*. Dat argument kan een pronominale of niet-pronominale DP zijn. De pronominale varianten zijn naast subject *p*-pronomina, de *d*-pronomina en *w*-pronomina.

Het eerste referentiële element in de *begingroep* kan een *p*-pronomenen zijn, maar dat *p*-pronomenen stelt dan geen expliciet nieuwe topic. Pragmatisch kan men het een topic noemen, maar het is niet de syntactisch gemarkeerde (A-bar) topic die ons hier bezighoudt. In (12) staat het subject *hij* zonder topicverschuiving in zinsinitieel SpecCP-positie.

- (12) [De kleine beer]_i zag een meisje in zijn bedje.
a *Hij*_i/**die*_i vond het meisje lief.

Holmberg (1986) en Rizzi (1991) hebben al voorgesteld dat de zinsinitiële SpecCP-positie naar gelang zijn inhoud verenigbaar is met een A-functie (subject) of een A-bar-functie (niet-subject). Het *p*-pronomen in zinsinitiële positie moet subject zijn met bereik over het predicaat (Zwart 1997).¹⁵ Zonder nadruk of *d*-pronomen als toegevoegde A-bar-markering is er geen reden om een subject in SpecCP een topicfunctie toe te kennen, zie de discussie in paragraaf 1.

Het *d*-pronomen in zinsintiële (SpecCP) positie is een expliciete topicsteller en daarom een A-bar-pronomen. De A-bar-pronomen in het Nederlands zijn naast relatieve *d*-/*w*-pronomina en vragende *w*-pronomina, de topicstellende *d*-pronomina.¹⁶ De vraagwoordverplaatsing verbindt het vraagwoord in SpecCP met de positie van het lege argument ($t_{<+w>}$) dat bevraagd wordt, zie (13a). De regel heeft dezelfde restricties als de regel die het *d*-pronomen in (13b) met zo'n leeg element ($t_{<+d>}$) verbindt. Hetzelfde gaat op voor de relatiefverplaatsing in (13c).

- (13) a Waar heeft Piet $t_{<+w>}$ mee gereden?
 Wat heeft Piet $t_{<+w>}$ gekocht?
 b Daar heeft Piet $t_{<+d>}$ mee gereden.
 Dat heeft Piet $t_{<+d>}$ gekocht.
 c De wagen waar Piet $t_{<+w>}$ mee gereden heeft.
 De wagen die Piet $t_{<+d>}$ gekocht heeft.

Het ligt voor de hand de *d*-pronomina en de *w*-pronomina te rekenen tot dezelfde pronomina, namelijk de A-bar-pronomina. De A-bar-pronomina plaatsen de CP in de talige discourse. Ze geven aan dat er sprake is van een extra functie als vraagstelling, topicstelling, of relatieve aansluiting. Er is steeds een functie tussen de zin als geheel en een gemarkeerd argument (A-bar-pronomen $t_{<+w>/<+d>}$). Het gemarkeerde argument relateert de zin als geheel aan de discourse.

De constructies in (13) hebben een verplaatsing naar de SpecCP, maar dat is een taalspecifieke eigenschap. Er zijn talen waar het vraagwoord, het topicstellende pronomen, of het relatief 'in situ' blijven, op de plek van het argument. Het A-bar-pronomen kan dus het best gedefinieerd worden met behulp van de discourse-functie.

De discourse-functie van de *d*-pronomina blijkt ook uit hun bindingsgedrag. Gesteld dat het *d*-pronomen bereik heeft over de hele zin, en als A-bar-element in SpecCP geïnterpreteerd moet worden, dan zal het binnen die volzin geen antecedent meer vinden.¹⁷

¹⁵ Dat blijkt ook uit percentages in Bouma (2008: tabellen 4.10-4.11) van de verhoudingen tussen *p*-pronomina en *d*-pronomina in zinsinitiële positie. Zinsinitiële subject pronomina zijn bij voorkeur *p*-pronomina (69%). Zinsinitiële object *p*-pronomina komen niet voor in gesproken Nederlands (0% volgens de tellingen in Bouma 2008). De afwezigheid van object *p*-pronomina in SpecCP is ook gerapporteerd voor het Duits in Weinert (2007: tabellen 1.5-1.6) en Bosch et al. (2007: figuur 1).

¹⁶ Het A-bar *d*-pronomen in de Germaanse talen is morfologisch en functioneel verwant met het relatief pronomen (Van Kampen 1997, Wiltschko 1998). De Duitse relatieve pronomina volgen het paradigma van het *d*-pronomen geheel. De Nederlandse relatieve pronomina volgen deels het *d*-paradigma, deels het *w*-paradigma. Dat verschil is goed te verklaren vanuit het verschil in leerbaarheid van *der/die/das* in het Duits versus *de/het* in het Nederlands (Van Kampen 2007a).

¹⁷ Aangenomen dat in *Welk (schilderij) van zichzelf vindt Jan mooi?* en *Dat (schilderij) van zichzelf vindt hij mooi* het A-bar-element (*welk/dat*) zijn scopepositie behoudt in de semantische representatie (Zie Saito 1989:197, Sauerland & Elbourne 2002, onder anderen).

- (14) Ik heb Lia_i gezegd dat $*die_i/zij_i/ze_i$ mocht komen.

Binding voor d -pronomina is geanalyseerd in Postma (1984 voor *diens*) Wiltschko (1998), en Broekhuis et al. (te verschijnen). Wiltschko (1998) en ook Broekhuis et al. (te verschijnen) beschouwen d -pronomina als ‘R-expressies’ (referentiële DPs) die net als andere R-expressies, eigennamen bijvoorbeeld, onder Principe C vallen, dat wil zeggen niet gebonden mogen worden door een antecedent dat in dezelfde zin voorafgaat, zie (14). Met alle respect voor de standaard bindingstheorie, ik weet niet of dat zo’n gelukkige extensie is. De d -pronomina moeten een antecedent hebben, zij het buiten de zin, terwijl R-expressies, zoals eigennamen, geen antecedent kunnen hebben, niet binnen de zin en ook niet daarbuiten. Ik doe geen beroep op Principe C en neem aan dat alle d -pronomina bereik moeten hebben over de volzin waarin ze een argumentpositie binden. Daarom kunnen ze binnen die volzin geen antecedent hebben, hoewel ze als pronomina wel antecedent-behoefstig zijn. Dat geldt ook voor het contrastief gebruikte d -pronomina dat in principe ‘in situ’ kan staan. Contrastieve klemtoon is aangegeven door hoofdletters.

- (15) a $*Ik$ heb Lia_i gezegd dat DIE_i mocht komen
b Zie je daar Lia_i ? Ik weet zeker dat ik DIE_i niet heb uitgenodigd.

De onwelgevormdheid in (15a) volgt indien het contrastieve DIE_i in de SpecCP van de volzin geïnterpreteerd wordt en dan daar in die positie voorafgaat aan Lia_i .

A-bar-pronomina kenmerken zich verder als groep met een functie ten opzichte van de volzin doordat ze lange (SpecCP-to-SpecCP) verplaatsing toestaan., als in (16a) voor het vragende w -pronomina en in (16b) voor het relatieve d -pronomina. De topicstellende Germaanse d -pronomina doen hieraan mee, zie de voorbeelden in (16c,d). Dit contrasteert scherp met het A-anaforische onbeklemtoonde p -pronomina in (16e).¹⁸

- (16) a vragend w -pronomina
 Wie_i denk je dat t_i de pap heeft gegeten?
b relatief pronomina (uit het SAND corpus, Barbiers et al. 2006)
Dat is [de man] $_i$ die_i ik denk dat t_i het verhaal heeft verteld.
c d -pronomina (uit het gedicht ‘De Friese dichter’ door Piet Paaltjes)
En drink er [dit glas Pommies] $_i$ bij. Die_i weet ik dat t_i lekker smaakt.
d d -pronomina met linksdislocatie (uit ‘Hofwijck’ door Constatijn Huygens)
En die ten seuenen ten Haegh uit werdt gebelt,
 die_i weet ik dat met mij de klock van achten telt.
e p -pronomina
 $*Ze_i$ denk ik dat t_i het verhaal heeft verteld.

Voorbeeld (16d) is uit de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (DBNL). De DBNL wijst er in noot 2204 op dat de constructie, lange verplaatsing met een topic d -pronomina, ook in het hedendaags Nederlands voorkomt: “zo kunnen wij het ook nog

¹⁸ Voor sommige sprekers van het Nederlands liggen naar voren gebrachte subjecten als in (16)a-d wat moeilijk. Ik ga hieraan voorbij. Lange objectextracties worden wel als probleemloos ervaren (geattesteerd via Google: *Die denk ik dat ze bedoelt*).

zeggen: *die man, die weet ik dat het gedaan heeft.*”. Een door mij uitgevoerde Google-zoektocht leverde eveneens een aantal gevallen van lange verplaatsing van het *d*-pronomen op. De expliciet topicstellende *d*-pronomina passen in elk geval keurig in de groep van de A-bar-pronomina.

3.2 De zinsinitiële positie van het *d*-pronomen

De eis van zinsinitiële plaatsing (SpecCP) werd geïllustreerd in (16). Het *d*-pronomen kan niet vrijelijk zonder nadruk in zinsinterne positie verschijnen. Vergelijk de grammaticaliteit van het *d*-pronomen in (17a) met de ongrammaticaliteit ervan in (17b).

- (17) [De beer]_i heeft [aan [het meisje]_k] gesnuffeld.
 a [_{SpecCP} *Die*_k [C vond]] hij_i lekker ruiken. (topicverschuiving)
 b * [_{SpecCP} Hij_i [C vond]] *die*_k lekker ruiken.
 c [_{SpecCP} Hij_i [C vond]] *haar*_k/*d'r*_k lekker ruiken. (geen topicverschuiving)

Dezelfde SpecCP-eis gaat op voor het prepositioneel geregeerde *daar*. Zie de voorbeelden in (18) met het antecedent *het meisje*.

- (18) [De kleine beer]_i keek [naar [het meisje]_k].
 a [_{SpecCP} *Daar*_k [C wilde]] hij_i graag mee spelen. (topicverschuiving)
 b * [_{SpecCP} Hij_i [C wilde]] *daar*_k graag mee spelen.
 c [_{SpecCP} Hij_i [C wilde]] graag met *d'r/haar*_k spelen. (geen topicverschuiving)

In (18b) is het gebruik van het *d*-pronomen *daar* ongrammaticaal, en een *p*-pronomen is verplicht. Het vrije gebruik van *d*-pronomina met niet-levende antecedenten en neutrale klemtoon is alleen mogelijk in SpecCP. De zinsinterne A-positie vereist *p*-pronomina, tenminste wat levende antecedenten zoals in (17) en (18) betreft. Ik kom terug op de wel/niet levend distinctie voor de *d*-pronomina *die* en *daar* in paragraaf 5.

Het is belangrijk op te merken dat ik de SpecCP-eis (zinsinitieel gebruik) laat opgaan voor het niet-contrastieve gebruik van het *d*-pronomen. De V2-talen hebben de syntactische SpecCP-positie als ingebouwde positie voor topicstellende elementen. Typerend voor het *d*-pronomen in SpecCP is dat het ongemarkeerd is, geen klemtoon nodig heeft en gewoonlijk ook niet heeft (Van Kampen 2004: 169). Tellingen in corpora van gesproken Nederlands (Jansen 1981: 60, Bouma 2008: tabel 4.8) laten zien dat de meerderheid (>85%) van de zinsinitiële argumenten pronominaal zijn (*p*-pronomen of *d*-pronomen). Ook dragen zinsinitiële pronomina zelden klemtoon (Overdiep 1949: 525, Sassen 1953: 212, Jansen 1978: 107, 1981: 82).

Verdere evidentie voor het niet-beklemtoonde, niet-contrastieve gebruik van het *d*-pronomen in SpecCP komt van het fenomeen ‘topicdrop’. In geval van topicdrop wordt de zinsinitiële SpecCP-constituent weggelaten. In V2-talen kan de constituent in SpecCP worden weggelaten wanneer de referent terugvindbaar is in de (talige) discourse. Het is een tamelijk frequent verschijnsel in het gesproken Nederlands. In Jansen (1978: 107) en Van Kampen (1997) is topicdrop gekarakteriseerd als het weggelaten van het *d*-

pronomen.¹⁹ Een corpusstudie in Jansen (1981: 117) bevestigt dit. Binnen de huidige analyse brengt het lege *d*-pronomen topicverschuiving teweeg, en uiteraard draagt het geen klemtoon, zie (19).

- (19) [De beer]_i heeft [aan [het meisje]_k] gesnuffeld.
a [_{SpecCP} Ø_k [_C vond]] hij_i lekker ruiken.

Wanneer het *d*-pronomen contrastief of emfatisch gebruikt wordt, verliest het echter de SpecCP-restrictie. Het *d*-pronomen kan in zinsinterne positie verschijnen wanneer het in het gezelschap verkeert van een focusbijwoord als *nog*, *ook* of *niet*. In dat geval krijgt *die* een contrastief effect en draagt het klemtoon, zoals aangegeven met hoofdletters in (20).

- (20) Is het meisje hier nog geweest? Nee, ik heb *DIE* nog niet gezien, wel de beer.

Contrastieve nadruk is dus iets anders dan topicstelling. Topicstelling is (i) een binaire functie (wel/niet), (ii) categoriaal gebonden aan het *d*-pronomen (in V2-talen), (iii) positioneel gebonden aan SpecCP (in V2-talen) en (iv) zonder intonatie-effecten. Contrastief gebruik is echter niet gebonden aan *d*-pronomina, niet gebonden aan de SpecCP-positie, en niet binair, maar eerder een toegevoegd accumulatief taalgebruikseffect met intensiteitsgraden. Het zinsinterne *d*-pronomen in (20) heeft een contrastief effect en wel als gevolg van de intonatie.

Een contrastief effect van het *d*-pronomen in zinsinitiële SpecCP-positie hoeft ook geen topicverschuiving met zich mee te brengen, zie het *d*-pronomen in (21b,c).

- (21) [Het meisje met de gouden haren]_i is gefotografeerd.
a *Zij/ze*_i is ooit model geweest.
b (ook) *DIE*_i is ooit model geweest.
c *DIE*_i is ook ooit model geweest.

De constituent *het meisje met de gouden haren* is lopende topic en er wordt aan gerefereerd in (21a) door het subject *p*-pronomen *zij/ze* zonder topicverschuiving. Er kan echter ook naar worden verwezen met het beklemtoond *d*-pronomen *DIE* in (21b). De constructie heeft dan de extra betekenis van ‘in tegenstelling tot anderen’ en het *d*-pronomen is dan contrastief gebruikt. In dat geval verliest het *d*-pronomen zijn neutrale functie van topicsteller. Voorbeeld (21b) kan worden verbeterd door in (21c) een bijwoord als *ook* toe te voegen dat het *d*-pronomen in focus plaatst, vergelijk (20) (Van Kampen & Pinto 2007, Van Kampen 2007b, Bosch & Umbach 2007).

¹⁹ Uitdrukkelijk wil ik hier stellen dat het weglaten van een 1^e persoon *p*-pronomen in zinsinitiële positie (*Ben even weg, Wil ook wel een koekje*) geen geval van topicdrop is. Het ontbreken van het 1^e persoon pronomen is eerder te vergelijken met de imperatief. Ik heb zinnen als (i)b wel eens geclassificeerd als gevallen van een modus confessionalis met de 1^e persoon geïmpliceerd, zoals de modus imperativus in (i)a een 2^e persoon impliceert (Van Kampen 1997, 2006). De referent is in beide gevallen terugvindbaar in de onmiddellijke spreesituatie en niet zoals bij topicdrop in de talige discourse.

- (i) a ga maar eens even afwassen modus imperativus
b wil nu wel even afwassen modus confessionalis

3.3 Zinsdeelfunctie van focus (antecedent) en topic (d-pronomen)

De *p*-pronomina kunnen in principe naar elk antecedent verwijzen. Het A-bar *d*-pronomen, daarentegen, stelt twee extra eisen aan zijn discourse-antecedent. Het antecedent moet (i) prominent in de intonatie zijn (deel uit maken van de focus) en (ii) een volledig zinsdeel zijn. De zinsdeelfunctie van het antecedent is daarbij irrelevant.

In (22a) verwijst het *d*-pronomen terug naar een argument dat intonatie-prominentie had en dat niet de lopende topic was. Dat wil zeggen, het pikt de focusconstituent van de voorafgaande zin op en maakt deze tot een nieuwe topic. Het *d*-pronomen in (22a) is de nieuwe (vershoven) topic. De in opvolging derde zin (22a') illustreert dit. De verschoven topic van (22a) wordt nu hernomen door het *p*-pronomen ze_k , vergelijk (1).

- (22) [[De grote beer]_j zijn zoontje]_j zag in zijn bedje [een meisje]_k liggen.
a $Die_{k/*i/*j}$ keek erg verbaasd.
a' $Ze_k/*die_k$ was net wakker geworden.

Wanneer, daarentegen, de objectconstituent *het meisje* naar links wordt verplaatst als in (23), of als het gepronominaliseerd wordt door *d'r/haar* als in (24), dan verliest het focus en zinsklemtoneel en kan er niet langer naar verwezen worden met het topicstellende *d*-pronomen. $Het\ meisje_k$ in (23) en $haar_k$ in (24) kunnen dan nog wel worden opgepakt door een *p*-pronomen, maar niet door die_k .²⁰

- (23) [De kleine beer]_i heeft [het meisje]_k [op [de zolder]_m] gefotografeerd.
 $Die_{m/*i/*k}/Ze_k$ was erg klein.
- (24) Het meisje holde de trap af. De kleine beer riep $d'r_k/haar_k$ na.
 $*Die_k/Zek$ luisterde niet.

Een studie naar het gebruik van Duitse *d*-pronomina in Weinert (2007: 14) lijkt deze visie te ondersteunen. In een corpus spontane spraak was in 84% van de gevallen het antecedent van het *d*-pronomen een volle, niet-pronominale, DP. De status van de 16% overige antecedenten verdient nader onderzoek. Ik verwacht, en hoop natuurlijk, dat de pronominale antecedenten emfatisch zullen zijn. Het onderzoek verdient ook een Nederlandse versie te krijgen.

De eigenschap dat het antecedent een volledig zinsdeel, en niet een subgroep, moet zijn, wordt aangetoond in (25).

- (25) Je moet op [het vriendinnetje [van [de kleine beer]_k]]_i letten.
a Die_i holde het huis uit.
a' $Ze_i/*die_i$ had van de pap gegeten.

²⁰ Een van de beoordelaars suggereerde dat het *d*-pronomen eenvoudigweg verwijst naar de laatst genoemde niet-pronominale DP, in plaats van de naar de focus van de vorige zin. Dat past echter niet bij het paar in (i).

- (i) [De kleine beer]_j heeft haar er nog gezien.
 $*Die_i$ was erg verbaasd.

- b *Hij_k/*Die_k* riep haar nog na.

De focusconstituent in (25) is *het vriendinnetje van de kleine beer*. Het *d*-pronomen verwijst naar het volledige zinsdeel. De initiële prepositie of de subject/object naamval van het antecedent blijken irrelevant. Dit verantwoordt (25b). Het A-bar-pronomen **die_k* in (25b) kan niet verwijzen naar de DP-nabepaling [*de kleine beer*]_k.

In verschillende kwantitatief georiënteerde studies (Kaiser & Trueswell 2004, Bosch et al. 2007) is beargumenteerd dat het anaforsch gebruikte *d*-pronomen een ‘sterke neiging’ heeft om naar het niet-subject van de voorafgaande zin te verwijzen. Dit in tegenstelling tot de voorkeur van het *p*-pronomen voor een subjectantecedent. De auteurs merken verder op dat het subject de discourse-topic vaststelt en dat het onderscheid daarom wel/niet topicverschuiving (of wel/niet nieuwe informatie) kan zijn.

Mijn visie, zoals ook hierboven aangegeven, is anders. Gewoonlijk is het argument in focus niet het subject en gewoonlijk is het subject dan ook niet het antecedent van het *d*-pronomen.²¹ Het *d*-pronomen in V2-talen kan echter in principe terugverwijzen naar een subject, als dat subject voldoende prominentie heeft.

Een eerste voorbeeld betreft een onbepaald subject. Een onbepaald subject krijgt gewoonlijk focus en daarom zal eraan worden gerefereerd door een *d*-pronomen.

- (26) Er is naast de beer ook [een blond meisje]_k gefotografeerd.
a *Die_k/?ze_k* viel op als model.

Wanneer een subject-antecedent in focus is geplaatst door het te markeren met contrastieve klemtoon, zoals aangegeven door de hoofdletters in (27), wordt het subject ook door een *d*-pronomen hervat.

- (27) Die lekkere pap heeft [de KLEINE BEER]_i aan het meisje gegeven.
a *Die_i* heeft daarmee een goede indruk op haar gemaakt.
a' *Hij_i/*die_i* maakte daarom een huppelpasje.

De zin in (27a') toont aan dat het *d*-pronomen in (27a) inderdaad de nieuwe topic was.

De voorbeelden in (26)-(27) laten zien dat de zinsdeelfunctie van het antecedent van het *d*-pronomen in principe irrelevant is. Het *d*-pronomen zelf kan eveneens subject, object of object van een prepositie zijn. De zinsdeelfuncties van antecedent en *d*-pronomen hoeven bovendien niet te corresponderen. Zie de potentiële antecedenten met de indexen *i* en *k* in (28a,b,c) en de corresponderende *d*-pronomina in (28a',b',c').

- (28) zinsdeelfunctie van antecedent

²¹ Er is wel een taaltipe waarin het subject wel structureel moet samenvallen met de topic. Het Sesotho is een voorbeeld van zo'n taal. In het Sesotho mogen subjecten daarom niet bevroegd worden. Ze moeten namelijk als 'topic' al discourse gegeven zijn. "Wie heeft de pap opgegeten?" kan daar dus niet. Dat moet worden "Door wie is de pap opgegeten?". Demuth (1989) beschrijft hoe kinderen in het Sesotho om die reden al heel vroeg subjectveranderende variaties kunnen uitvoeren.

- a [Het meisje]_i zag [het berenhuis]_k. (*berenhuis* = direct object)
 b Er stond [een groot berenhuis]_k. (*berenhuis* = subject)
 c [Het meisje]_i liep [naar [het berenhuis]_k]. (*berenhuis* = preposition object)

zinsdeelfunctie van *d*-pronomen

a'/b'/c' *Dat*_k vond ze_i erg mooi.

a'/b'/c' *Dat*_k zag er prachtig uit.

topicverschuiving *dat* = object

topicverschuiving *dat* = subject

De naamval- en prepositie-mismatches in (28) tonen aan dat de zinsdeelfuncties van antecedent en *d*-pronomen niet overeen hoeven te komen.

4 Ariels compenserende ‘saliency’ (prominentie)

De hier gepresenteerde syntactische analyse wijkt af van de analyses in Givón (1983), Gundel et al. (1993) en Ariel (1990). Deze analyses beschrijven topicverschuiving als een pragmatisch effect gegeven de bedoeling van de spreker. De syntactische restricties waren daarbij geen onmiddellijk punt van overweging.

Ariel (1990, 2001), Givón (1983), Gundel et al. (1993) hebben voorgesteld dat de gebruikte anaforische middelen een aanwijzing zijn voor de mentale toegankelijkheid van een referent. Tussen een anaforisch middel en de interpretatieve toegankelijkheid van zijn antecedent zou een spiegelbeeldige correlatie bestaan, als weergegeven in (29).

(29) Toegankelijkheidshiërarchie voor anaforische pronomina (Ariel 2001: 29)

lager ————— anaforische prominentie —————> **hoger**

leeg > clitic > gereduceerd pronomen > vol pronomen > demonstratief

hoger <————— mentale toegankelijkheid ————— *lager*
 antecedent

De schaal in (29) weerspiegelt een stijgende graad van fonologische prominentie voor pronomina corresponderend met een dalende toegankelijkheid van het antecedent. Antecedenten die al goed toegankelijk zijn hebben een fonologisch minder prominente anaforische expressie nodig. Antecedenten die minder toegankelijk zijn hebben een fonologisch meer prominente anaforische expressie nodig.

4.1 Inverse spiegeling

In Ariels visie is de prominentie van anaforen een graduele reeks waarbij zwakke *p*-pronomina/clitics fonologisch minder prominent zijn dan volle *p*-pronomina. Volle *p*-pronomina zijn op hun beurt weer fonologisch minder prominent dan *d*-pronomina. In verschillende pragmatisch georiënteerde studies zijn vooral de twee punten in (30)

beargumenteerde (Kaiser & Trueswell 2004, Bosch et al. 2007). Zie ook de discussie in paragraaf 3.3.

(30) *Inverse spiegeling*

- a Het minder prominente *p*-pronomen heeft een sterke neiging om naar het meer toegankelijke subject/topic te verwijzen.
- b Het anaforisch gebruikte *d*-pronomen heeft een sterke neiging om naar het minder toegankelijke object/niet-topic te verwijzen

Kaiser & Trueswell (2004) hebben hiervoor steun proberen te vinden in het Nederlands door met eye-tracking experimenten de effecten van het volle subject pronomen *zij* versus het zwakke subject-pronomen *ze* te testen. Het bleek echter dat zowel *zij* als *ze* een duidelijke preferentie vertonen om naar het subject te verwijzen, in (31) [*de leerlinge*]_i.

(31) [*De leerlinge*]_i stak [*de lerares*]_j met een potlood.

- a *Ze*_i/*zij*_i was gekleed in een groene trui.
- b **Ze*_j/**zij*_j was gekleed in een groene trui.

Kaiser & Trueswell merken op dat dit binnen Ariels schema een onverwacht resultaat is. Het zwakke pronomen *ze* zou in Ariels oriëntatie meer geschikt zijn voor het subjectantecedent en het meer prominente *zij* meer geschikt voor het minder toegankelijke objectantecedent. Kaiser & Trueswell trekken de correcte conclusie dat de keuze *ze/zij* niet wordt bepaald door de toegankelijkheid van het antecedent en dat de relevantie van Ariels graduele reeks van anaforen taalspecifiek blijkt te zijn.

Ik kom nu tot de volgende conclusie. Voor het Nederlands is er wel een hiërarchie *p*-pronomen > *d*-pronomen, maar geen hiërarchie zwakke > volle *p*-pronomina. Voor de Romaanse talen bestaat er een hiërarchie zwak clitic-pronomen > vol *p*-pronomen, maar daar ontbreken dan ook de typische *d*-pronomina van de V2 talen.

- (32) a *p*-pronomen > *d*-pronomen (Germaans V2)
b clitic/zwak *p*-pronomen > vol *p*-pronomen (Romaans)

De Romaans/Germaanse anafoor-opposities zijn verschillend en zelfs taaltypologisch bepaald, maar ze hebben wel dezelfde functie. Die functie is niet het overbruggen van een verschil in subject/object toegankelijkheid, maar het aangeven van een topicverschuiving door een antecedentrestrictie (obviatie) van de A-bar-anafoor. Het Romaans gebruikt voor deze functie een vol *p*-pronomen en het Germaans een *d*-pronomen.

4.2 Een syntactische heranalyse: universele oppositie wel/niet topicstelling

Kaiser & Trueswell (2004) tonen met hun experimenten voor het Nederlands wel aan dat het *p*-pronomen *hij* ‘eerder’ naar een subject en het *d*-pronomen *die* ‘eerder’ naar een object verwijst, maar mijns inziens is ‘eerder/frequenter’ geen argument. De subject/object-distinctie is irrelevant. Dat laat variant (33) van hun voorbeeld (31) zien. In (33) wordt het object *de lerares* gerepresenteerd wordt door een onbeklemtoond object pronomen (niet-focus).

- (33) [De leerlinge]_i stak [d'r]_j/[haar]_j [met [een potlood]_k].
 a *Die*_{*i/*j/?k} was gekleed in een groene trui.

Het gebruik van het *d*-pronomen in (33a) als *die*_k is cognitief wel ongerijmd met die verwijzing naar *een potlood*_k, maar grammaticaal juist. Het gebruik van **die*_i of **die*_j is cognitief wel redelijk maar grammaticaal onjuist. Het is de grammaticale restrictie (obviatie) dat het meer prominente *d*-pronomen moet refereren aan de voorgaande focus, *een potlood*_k in (33), ondanks het feit dat dat geen reële zin geeft.

Mijn syntactische analyse met topicobviatie vindt juist geen omgekeerde correlatie tussen de prominentie van de anaforische expressie en de toegankelijkheid van het antecedent. De meer gemarkeerde (meer prominente) anafoor in zinsinitiële positie refereert aan het meest opvallende antecedent in neutrale contexten, namelijk de focus van de vorige zin. Deze ‘dubbele’ prominentie is er niet voor niets. De hoorder wordt gewaarschuwd dat het gezichtspunt (de ‘aboutness’ topic) verandert. Topicverandering is in de huidige analyse een kwestie van wel/niet, terwijl prominentie (‘saliency’ is de term bij Ariel) een kwestie is van meer/minder. Topicveranderende middelen zijn, in termen van de Saussure, hier geanalyseerd als een kwestie van *langue* (‘competence’, “il n’y a que des oppositions” De Saussure: 167). Prominentie, als bijvoorbeeld contrastieve interpretatie, is meer een kwestie van een schaal met graduele intensiteit die typerend is voor *parole* (‘performance’).

De hier verdedigde tweedeling in functie (wel/niet topicstelling) vormt ook de relevante onderscheiding voor de Romaans talen (zie paragraaf 2). Frans en Italiaans gebruiken clitic-pronomen of *pro* voor topichandhaving. De Romaanse SV_{fin}O talen verzetten zich in het algemeen tegen subjectinversie. Ze beschikken niet over een vrije positie links van het finiete werkwoord. Als topicstellend middel gebruiken Romaanse talen daarom een links-geadjungeerde DP gedubbeld door een clitic/*pro* (CLLD). De geadjungeerde DP staat zinsextern en kan een nomen (*le petit ours*, *il*) of een sterk *p*-pronomen (*lui*, *il*) zijn (zie ook de voorbeelden in (6)). De binaire optie van het Romaans komt overeen met het idee van Aissen (1992), gebaseerd op een studie van Maya-talen, dat talen universeel een zinsexterne positie voor topicverschuiving en een zinsinterne positie voor topichandhaving hebben.

Empirische ondersteuning voor het Romaans komt verder nog van Frascarelli (2007: 703-706). Frascarelli toont voor het Italiaans aan dat in de gesproken taal 3^e persoon nul-subjecten (*pro*) onveranderlijk de laatstgenoemde discourse-topic handhaven, onafhankelijk van de syntactische functie van het antecedent. In geval van topicverschuiving wordt een sterk *p*-pronomen gebruikt. Na de topicverschuiving, wordt het sterke *p*-pronomen in de daarop volgende zinnen hernomen door een nul-subject (topichandhaving). Dit is parallel aan de Nederlandse reeks uit (1).

Concluderend zou ik willen stellen dat Germaanse V2-en Romaanse talen dezelfde grammaticale functie wel/niet topicstelling realiseren middels een pronominaal verschil in prominentie. Frans en Italiaans zetten gedubbelde *p*-pronomina tegenover enkelstaande clitics/*pro*. Nederlands en Duits kiezen voor *d*-pronomina versus *p*-pronomina. Het verschil in keuze is niet toevallig. De Germaanse V2-talen beschikken over een A-bar-positie via subject-V_{fin} inversie. Dat opent de deur voor een algemeen gebruik van A-bar-anaforen in SpecCP. De keuze van de anafoor is geen kwestie van een graduele reeks.

Het gaat om een binaire grammaticale categorieoppositie van A-/A-bar-anaforen, bijvoorbeeld *p*-/*d*-pronomina in het Germaans, sterke/zwakke *p*-pronomina in het Romaans. Men zou voor het complete beeld nog moeten denken aan een studie van de andere Romaanse en Germaanse talen.

5 Spelbrekers: niet-zinsinitiële *d*-pronomina

De analyse van *p*-pronomina voor A-functies en *d*-pronomina voor A-bar-functies wordt enigszins verstoord door *d*-pronomina die zinsintern gebruikt worden om naar een niet-levend antecedent te verwijzen.

Een eerste geval betreft het prepositioneel geregeerde pronomen *daar* met een niet-levend antecedent, zie (34).

- (34) Het meisje ziet in de verte [een villa]_i/[een huis]_k.
- a *Daar*_{i/k} wil ze een foto van maken.
 - b Ze wil *daar*_{i/k}/*er*_{i/k} een foto van maken.
 - c * Ze wil een foto van 'm_i'_{t_k} maken.

Het voorbeeld in (34b) is strijdig met de eis dat een *d*-pronomen zinsinitieel hoort te staan. De grammaticaliteit van (34b) is echter te beschrijven wanneer we *daar*_{i/k} in (34b) opvatten als variant binnen het *p*-paradigma. De prepositioneel geregeerde naamval van *p*-pronomina voor niet-levende antecedenten is verloren gegaan en verdrongen door het pronominale adverbium *er/daar* dat niet gevoelig is voor geslacht. De bewering dat *daar* soms opgenomen is in het *p*-paradigma wordt gesteund door het volgende. Als er de optie is van een zinsintern *p*-pronomen, is de mogelijkheid van een zinsintern *d*-pronomen geblokkeerd. Dit blijkt wanneer we *een villa* door *een man* vervangen. In dat geval is *daar* zinsintern uitgesloten, zie (35b). Het voorkomen van (35c) blokkeert (35b), vergelijk ook (18b).

- (35) Het meisje ziet in de verte [een man]_i.
- a *Daar*_i wil ze een foto van maken.
 - b * Ze wil *daar*_i een foto van maken.
 - c Ze wil een foto van 'm_i maken.

Een tweede geval betreft het gebruik van *die* in zinsinterne positie. In (36) wordt *de zolder*_k hernomen door *die*_k in zinsinterne positie.

- (36) [De beer]_i is [naar de zolder]_k gegaan.
- a *Die*_k wilde hij opruimen.
 - b Hij_i wilde *die*_k/*'m*_k/**hem*_k opruimen.

Het is mogelijk om in geval van een niet-levend *de*-nomen zonder specifiek contrasteffect en zonder intonatie het *d*-pronomen *die* te gebruiken. De grammaticaliteit van *die* in (36b) is eveneens te verklaren wanneer we aannemen dat het functioneert als variant binnen het *p*-paradigma.

De oorzaak hiervoor kan liggen in het morfosyntactische paradigma van het hedendaagse Nederlandse (pro-)nominale stelsel. Het Nederlands markeert grammaticaal geslacht \pm onzijdig bij *p*-pronomina, zelfstandig naamwoorden en *d*-pronomina, maar alleen *p*-pronomina markeren het onderscheid \pm mannelijk.²² Dit onderscheid \pm mannelijk wordt in het Nederlands niet meer ervaren als grammaticaal geslacht, naar uitsluitend als een semantisch geslacht (sekse). De mismatch tussen grammaticale specificaties voor geslacht op het nomen en semantische seksespecificaties op het *p*-pronomen veroorzaakt onzekerheid bij sprekers van het Nederlands wanneer het gaat om anaforische referentie (Haeseryn et al.1997: par.3.3.3, Van Kampen 1997, Audring 2006, 2007). Wanneer het antecedent niet-levend (of niet-menselijk) is, is er geen manier om via semantische sekse het antecedent te bepalen, maar het *p*-pronomen *'m* roept de gedachte aan sekse op. Het volle *p*-pronomen *hem* is zelfs onmogelijk.²³ De *p*-pronomina missen dus een 3^e persoon voor niet-levende *de*-antecedenten. Het *d*-pronomen *die* dat geen seksebeslissing vraagt ontwikkelt zich nu misschien tot de enige vrije anafoor voor zulke antecedenten en verschijnt daarom gemakkelijker zinsintern.²⁴

De onzekerheid bestaat er niet wanneer de keuze in sekse niet hoeft te worden gemaakt, dat wil zeggen bij onzijdige of meervoudige niet-levende antecedenten. Voor een onzijdig antecedent kan het onzijdige *p*-pronomen *'t* worden gebruikt en het meervoud *p*-pronomen *ze* kent geen sekseonderscheid. Zie de voorbeelden in (37) en (38).²⁵

(37) [De beer]_i is [naar het zoldertje]_k gegaan.

a *Dat*_k wilde hij opruimen.

b Hij_i wilde ??*dat*_k / *'t*_k opruimen.

(38) [De beer]_i is naar de zolderkamers gegaan.

a *Die*_k wilde hij opruimen.

b Hij_i wilde ??*die*_k / *ze*_k opruimen.

Zinstern zouden (niet-contrastieve) *d*-pronomina dan alleen kunnen voorkomen als er geen alternatief is onder de *p*-pronomina.

Kwantitatieve ondersteuning komt mogelijk van twee corpusstudies, één voor het Nederlands (Bouma 2008) en één voor het Duits (Bosch et al. 2007). Bouma (2008: tabel

²² Een beoordelaar maakt hier een voorbehoud voor het Vlaams-Nederlands.

²³ De keuze tussen het zwakke *p*-pronomen *'m* en het *d*-pronomen *die* in (36b) ligt stilistisch nogal gevoelig. Mijn indruk is dat de keuze per persoon verschilt. De pronominalisering van niet-levende antecedenten als vrouwelijk (*ze/zij/d'r/haar*) is in het gesproken Nederlands vrijwel verdwenen (Audring 2009: 119).

²⁴ Deze verschuiving in het paradigma van *p*-pronomina is te vergelijken met het gebruik van *den/det* in het Zweeds en Deens (Perridon 2003: 243). In de diachrone taalontwikkeling hebben Zweeds en Deens, die met hetzelfde probleem als het huidige Nederlands kampten, het oude *p*-pronomina systeem met drie geslachten vervangen. De vroegere demonstratieve pronomina *den* en *det* zijn thans *p*-pronomina voor niet-persoon-referentie, terwijl *han* (mannelijk) en *hon* (vrouwelijk) de *p*-pronomina zijn voor persoon-referentie.

²⁵ Mark de Vries en een anonieme beoordelaar hadden minder of geen moeite met de zinsinterne *d*-pronomina in (37)-(38) die ik hier afkeur. In mijn reactie op Mark de Vries bekijk ik de topicstellende middelen opnieuw, maar nu gestuurd door de observatie dat *d*-pronomina voor sommige sprekers tamelijk gemakkelijk zinsintern kunnen staan.

4.11) rapporteert het gebruik van zinsinitiële versus zinsinterne *d*-pronomina in het Corpus Gesproken Nederlands. Het blijkt dat object *d*-pronomina oplopen tot 36% zinsintern gebruik. Subject *d*-pronomina, daarentegen, worden nauwelijks zinsintern gebruikt, maar verschijnen bijna alleen in zinsinitiële Spec.C. Welnu, subjecten zijn vaker dan objecten levende wezens, in het bijzonder subjecten van transitieve werkwoorden (zie o.a. Dahl 2008, Lamers & De Hoop 2005, Bouma 2008: tabellen 6.4-6.5). In geval van een levend subject zinsintern, is het niet nodig om *die* te gebruiken, omdat bij levende antedecenten doorgaans geen onzekerheid is over het geslacht *hij/zij*. De corpusstudie in Bosch et al. (2007: figuur 1) laat zien dat Duitse object *d*-pronomina strikt een A-bar-functie hebben en alleen in zinsinitiële positie verschijnen. Ze komen eenvoudigweg niet zinsintern voor. Het Duits hoeft niet over te gaan op het *d*-pronomen, omdat het een volwaardig paradigma met drie geslachten voor *p*-pronomina, zelfstandig naamwoorden en *d*-pronomina heeft.

6 Conclusie

Het beeld voor de universele functie van expliciete topicstelling ziet er nu uit als in (39). De taaltypologische implementatie voor de V2-talen is weergegeven in (40).

- (39) Universele topicstelling
- a Er is een binaire functie wel/niet expliciete topicstelling met taaltypologisch verschillende middelen.
 - b Contrastieve effecten bij topics zijn mogelijk, maar niet noodzakelijk.
- (40) Taalspecifieke implementatie in V2-talen
- a Topicstelling is categoriaal gebonden aan het (A-bar) *d*-pronomen.
 - b Topicstelling is positioneel gebonden aan de zinsinitiële (SpecCP) positie.

Er is een SpecCP-specifieke A-bar-anafoor, het *d*-pronomen. Dat *d*-pronomen hoeft niet gemarkeerd te worden door emphatische of contrastieve intonatie. Het refereert aan een argument dat focusprominentie heeft in de voorafgaande zin. Het *d*-pronomen verandert de focusreferent van de voorgaande zin in de topic van de nieuwe zin. De andere (niet-contrastieve) anaforische pronomina in SpecCP zijn subject *p*-pronomina. Zij zijn A-anaforen, niet Spec-C specifiek en kunnen ook verschijnen in Vfin-subject inversie. De conclusie is dat de zinsinitiële eis van het (niet-contrastieve) *d*-pronomen schijnt op te gaan. Een morfosyntactische leemte in het Nederlandse pronominale stelsel maakt dat het *d*-pronomen soms zinsintern functioneert als een *p*-pronomen.

De topicstellende anaforen vinden hun oorsprong in de situatie-deixis van de vroege kindertaal. Daar vertegenwoordigen ze de eerste tekens voor expliciete topicstelling. Wanneer de taal overgaat naar discourse-gebonden markerings (lidwoorden en *p*-pronomina), krijgen de *d*-pronomina eveneens een discourse-functie. Ze verwijzen dan naar de focus van de eerder zin. Die wending van situatie-deixis naar discourse-binding is ook zichtbaar in de clitic-doubling van de Romaanse topicstelling.

De hier voorgestelde analyse nodigt uit tot een taaltypologisch overzicht van anaforische middelen voor topicverschuiving en de waarschijnlijk onveranderde oorsprong ervan in de vroegste kindertaal.

Bibliografie

- Aissen, Judith (1992).** Topic and focus in Mayan. *Language* 68, 43-80.
- Ariel, Mira (1990).** *Accessing Noun-Phrase antecedents*. London/New York: Routledge.
- Ariel, Mira (2001).** Accessibility Theory: an overview. In: Ted Sanders, Joost Schilperoord & Wilbert Spooren (red.), *Text representation: Linguistic and psycholinguistic aspects*. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins, 29-89.
- Atkinson, Martin (1979).** Prerequisites for reference. In: Elinor Ochs & Bambi B. Schieffelin (red.), *Developmental pragmatics*. London: Academic Press, 229-249.
- Audring, Jenny (2006).** Pronominal gender in spoken Dutch. *Journal of Germanic Linguistics* 18, 85-116.
- Audring, Jenny (2007).** Gender loss and demonstrative anaphors. Paper presented at the *Workshop on anaphoric uses of demonstrative expressions*, 29th DGfS Annual Meeting Siegen, February 28.
- Avrutin, Sergey (1999).** *Development of the syntax-discourse interface*. Dordrecht: Kluwer.
- Barbiers, Sjef et al. (2006).** *Dynamische syntactische atlas van de Nederlandse dialecten* (DynaSAND). Amsterdam, Meertens Instituut.
<<http://www.meertens.knaw.nl/sand/>>.
- Bosch, Peter, Graham Katz & Carla Umbach (2007).** The non-subject bias of German demonstrative pronouns. In: Monika Schwarz-Friesel, Manfred Consten & Mareile Knees (red.), *Anaphors in texts. Cognitive, formal and applied approaches to anaphoric reference*. Amsterdam: John Benjamins, 145-164.
- Bosch, Peter & Carla Umbach (2007).** Some apparently unconnected parameters in demonstrative reference. Paper presented at the *Workshop on anaphoric uses of demonstrative expressions*, 29th DGfS Annual Meeting, Siegen February 28.
- Bouma, Gerlof. (2008).** *Starting a sentence in Dutch: A corpus study of subject- and object-fronting*. PhD dissertatie Universiteit Groningen.
- Broekhuis, Hans, Evelien Keizer & Marcel den Dikken (te verschijnen).** *Grammar of Dutch: Nouns and noun phrases*. Ms. Universiteit Leiden.
- Campbell, Aimee L., Patricia Brooks & Michael Tomasello (2000).** Factors affecting young children's use of pronouns as referring expressions. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research* 43, 1337-1349.
- CGN (Corpus Gesproken Nederlands) (2004).** A corpus of spoken Dutch.
<<http://lands.let.ru.nl/cgn/>>.
- Comrie, Bernard (2000).** Pragmatic binding: Demonstratives as anaphors in Dutch. In: Matthew L. Juge & Jeri L. Moxley (red.) *Proceedings of the 23rd annual meeting of the Berkeley Linguistics Society*. Berkeley: B.L.S., 50-61.
- Dahl, Osten (2008).** Animacy and egophoricity: grammar, ontology and phylogeny. *Lingua* 118, 141-150.
- DBNL (Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren).** <<http://www.dbnl.org/>>.

- De Cat, Cécile (2002).** French dislocation. PhD dissertatie York University.
- De Cat, Cécile (2004).** A fresh look at how young children encode new referents. *International Review of Applied Linguistics* 42, 111-127.
- De Cat, Cécile (2009).** Experimental evidence for preschoolers' mastery of topics. *Language Acquisition* 16, 224-239.
- Demuth, Katherine (1989).** Maturation and the acquisition of Sesotho passive. *Language* 65, 56-80.
- De Saussure, Ferdinand (1964).** *Cours de linguistique générale*. Colleeaantekeningen 1906-1911 gepubliceerd door Charles Bally & Albert Sechehaye. Paris: Payot.
- Diessel, Holger (1999).** *Demonstratives. Form, function, and grammaticalization*. Amsterdam: John Benjamins.
- Drosowski, Ghunther, Werner Scholze-Stubenrecht & Matthias Wernke (red.) (1997).** *Duden Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*. Mannheim: Bibliographisches Institut.
- Frascarelli, Mara (2007).** Subjects, topics and the interpretation of referential *pro*. An interface approach to the linking of (null) pronouns. *Natural Language and Linguistic Theory* 25, 691-734.
- Frey, Werner (2004).** Notes on the syntax and the pragmatics of German left dislocation. In: Horst Lohnstein & Susanne Trissler (red.) *The syntax and semantics of the left sentence periphery*. Berlin: Mouton de Gruyter, 203-233.
- Givón, Talmy (1983).** Topic continuity in discourse: the functional domain of switch reference. In: John Haiman & Pamela Munro (red.), *Typological studies in language, Vol. 2: Switch reference and Universal Grammar*. Amsterdam: John Benjamins, 150-280.
- Gundel, Jeanette K., Nancy Hedberg, & Ron Zacharski (1993).** Cognitive Status and the form of referring expressions in discourse. *Language* 69, 274-307.
- Haegeman, Liliane (1996).** Root infinitives, clitics and truncated structures. In: Harald Clahsen (red.), *Generative perspectives on language acquisition*. Amsterdam: John Benjamins, 271-307.
- Haeserijn, Walter, K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij & M.C. van den Toorn (red.) (1997).** *Algemene Nederlandse Spraakkunst (ANS) 2^e herzien druk*. Groningen: Wolters-Noordhoff. <<http://www.let.ru.nl/ans/e-ans>>.
- Hickmann, Maya (1982).** The development of narrative skills: Pragmatic and meta-pragmatic aspects of discourse cohesion. PhD dissertatie University of Chicago.
- Hickmann, Maya (2003).** *Children's discourse: Person, space and time across languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hoekstra, Teun & Nina Hyams (1995).** The syntax and pragmatics of early clause structure. ms. Leiden Universiteit & UCLA.
- Holmberg, Anders (1986).** *Word order and syntactic features in the Scandinavian languages and English*. PhD dissertatie University of Stockholm.
- Jansen, Frank (1978).** Sentence initial elements in spoken Dutch. In: Wim Zonneveld (red.) *Linguistics in the Netherlands 1974-1976*. Lisse: Peter de Ridder, 102-108.
- Jansen, Frank (1981).** *Syntaktische constructies in gesproken taal*. Amsterdam: Huis aan de Drie Grachten.

- Kaiser, Elsi & John C. Trueswell (2004).** The referential properties of Dutch pronouns and demonstratives: Is salience enough? *Proceedings of Sinn und Bedeutung* 8, 137-149. Arbeitspapier Nr. 1777, FB Sprachwissenschaft, Universität Konstanz.
- Kampen, Jacqueline van (1997).** *First steps in wh-movement*. Delft: Eburon.
- Kampen, Jacqueline van (2004).** Learnability order in the French pronominal system. In: Reineke Bok-Bennema, Bart Hollebrandse, B. Kampers-Manhe & Petra Sleeman (red.) *Selected Papers from Going Romance 2002*. Amsterdam: John Benjamins, 163-183.
- Kampen, Jacqueline van (2006).** Early operators and late topic-drop/pro-drop. In: Vicenc Torrens & Linda Escobar (red.) *The acquisition of syntax in Romance languages*. Amsterdam: John Benjamins, 203-223.
- Kampen, Jacqueline van (2007a).** Relative agreement in Dutch. In: Marjo van Koppen and Bettelou Los (red.) *Linguistics in the Netherlands 2007*, 112-125.
- Kampen, Jacqueline van (2007b).** Anaphoric demonstratives in acquisition. Paper presented at the *Workshop on anaphoric uses of demonstrative expressions*, 29th DGfS Annual Meeting Siegen, February 28.
- Kampen, Jacqueline van & Manuela Pinto (2007).** Germanic and Romance discourse devices in acquisition. In: Sergio Baauw, Jacqueline van Kampen & Manuela Pinto (red.) *The acquisition of romance languages. Selected papers from The Romance Turn II*. Utrecht: LOT (LOT Occasional Series 8), 73-96.
- Kühner, Raphael & Carl Stegmann (1912).** *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache II*. Hannover: Hahn.
- Lambrecht, Knud (1994).** *Information structure and sentence form*. Cambridge: CUP.
- Lamers, Monique & Helen de Hoop (2005).** Animacy information in human sentence processing: an incremental optimization of interpretation approach. In: Henning Christiansen, Peter Skadhauge & Jørgen Villadsen (reds.), *Constraint Solving and Language Processing*. Berlin: Springer Verlag.
- Lyons, John (1979).** Deixis and anaphora. In: Terry Myers (ed.) *The development of conversation and discourse*, 88-103. Edinburgh: University Press.
- MacWhinney, Brian (2006).** *The CHILDES project: Tools for analyzing talk*. 3^e druk. Mahwah NJ: Lawrence Erlbaum.
- Mikkelsen, Line (2005).** Subject choice in copular clauses. Ms. UC Berkeley.
- Mörnsjö, Maria (2002).** *VI Declaratives in spoken Swedish*. PhD dissertatie Lund University.
- Overdiep, Gerrit S. (1949).** *Stilistische grammatica van het Moderne Nederlandsch*. Zwolle: Tjeenk Willink.
- Paardekooper, Piet (1986).** *Beknopte ABN syntaxis*. Eindhoven.
- Postma, Gert-Jan (1984).** The Dutch pronouns *diens*; distribution and reference properties. In: Hans Bennis & Willem van Lessen Kloeke (red.), *Linguistics in the Netherlands 1984*. Dordrecht: Foris, 147-157.
- Perridon, Harry (2003).** Language contact and grammatical change: the case of Bergen. *Tijdschrift voor Skandinavistiek* 24, 235-256.
- Reinhart, Tanya (1981).** Pragmatics and linguistics: An analysis of sentence topics. *Philosophica* 27, 53-94.

- Reinhart, Tanya (2004).** Topics and the conceptual interface. In: Hans Kamp & Barbara Partee (red.), *Context dependence in the analysis of linguistic meaning*, Amsterdam: Elsevier Press, 275 – 305.
- Rizzi, Luigi (1991).** Proper head government and the definition of A-positions. *GLOW Newsletter* 26, 46-47.
- Saito, Mamoru (1989).** Scrambling as semantically vacuous A-bar movement. In: Mark Baltin & Anthony Kroch (red.), *Alternative conceptions of phrase structure*. Chicago: University of Chicago Press, 182-200.
- Sassen, Albert (1953).** *Het Drents van Ruinen*. Assen: Van Gorcum.
- Sauerland, Uli & Paul Elbourne (2002).** Total reconstruction, PF movement and derivational order. *Linguistic Inquiry* 33, 283-319.
- Schaeffer, Jeannette (1997).** Direct object scrambling in Dutch and Italian child language. PhD dissertatie UCLA.
- Steedman, Mark (1991).** Structure and intonation. *Language* 68, 260-296.
- Swart, Henriette de & Helen de Hoop (1995).** Topic and focus. *GLOT International* 1, 3-7.
- Verhoeven, Peter (1990).** Voornaamwoordelijke aanduiding in het hedendaagse Nederlands. *De Nieuwe Taalgids* 83, 494-513.
- Weinert, Regina (2007).** Demonstrative and personal pronouns in formal and informal conversations. In: Regina Weinert (red.) *Spoken language pragmatics*. London/New York: Continuum, 1-28.
- Weinrich, Harald (1993).** *Textgrammatik der Deutschen Sprache*. Mannheim: Dudenverlag.
- Wiltschko, Martina (1998).** On the syntax and semantics of (relative) pronouns and determiners. *Journal of Comparative Germanic Linguistics* 2, 143-181.
- Wittek, Angelika & Michael Tomasello (2005).** Young children's sensitivity to listener knowledge and perceptual context in choosing referring expressions. *Applied Psycholinguistics* 26, 541-558.
- Zifonun, Gisela, Ludger Hoffmann & Bruno Strecker (1997).** *Grammatik der Deutschen Sprache*. Berlin: De Gruyter.
- Zwart, Jan-Wouter (1997).** *Morphosyntax of verb movement*. Dordrecht: Kluwer.
- Zwart, Jan-Wouter (2005).** Iets over zgn. V2-relatieven in het Nederlands. *Nederlandse Taalkunde* 10, 59-81.